

MUTLAK MONARŞİYE LAİK SAVUNMA: TEVRATIN CANAVARI LEVİATHAN

Secular Defense for Absolutism: Torah's Monster Leviathan

Yaşar SALİHPAŞAOĞLU*

ÖZET

Thomas Hobbes'un devlet felsefesinin şekillenmesinde, dönemin bilimsel düşüncesinin ve kanlı İngiliz İç Savaşı'nın çok büyük etkisi vardır. O, matematiksel bilgiyi gerçeğe ulaşmanın yegâne yolu olarak görüyordu ve İngiliz İç Savaşı'nın en önemli nedeninin din ve din sınıfı olduğuna inanıyordu. Bu nedenle devlet felsefesini bilimsel ve laik bir temel üzerine inşa etti. Önerdiği devlet modeli dinin ve din sınıfının kontrol altına alındığı bir mutlak monarşiydi. Fakat Hobbes'un egemenliğin kaynağı, din ve din sınıfı hakkında ileri sürdüğü düşünceler onu önceki mutlak monarşi taraftarından ayırır. Çünkü o, önceki mutlak monarşi taraftarlarından farklı olarak, mutlak monarşiye “dini gerekçelerle” “din dışı” bir savunma getirmiş ve egemenliğin kaynağının Tanrı değil sözleşme olduğunu ileri sürerek laikliğin tohumlarını ekmiştir.

Anahtar Sözcükler: Laik Devlet, Laik Monarşi, Hobbes, Leviathan, Doğa Durumu

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

ABSTRACT

The new scientific thought and bloody English Civil War have a strong influence on Thomas Hobbes's political philosophy. He believed that mathematical knowledge is the only way to reach the truth and the most important cause of English Civil War was religion and religious class. Therefore, he constructed his political philosophy on a scientific and secular base. State model proposed by him was an absolute monarchy that religion and religious class were under control. But Hobbes's thoughts on source of sovereignty, religion and religious class distinguish him from the other absolutist thinkers. Because he (differently from previous supporters of absolute monarchy) brought a secular defence to absolutism by applying religious reasons and planted seeds of secularism by stating that the source of monarch's power is social contract, not God.

Keywords: Secular State, Secular Monarchy, Hobbes, Leviathan, State of Nature

I. GİRİŞ

5 Nisan 1588 yılında İngiltere'nin güney batısında bulunan Malmesbury kasabasında doğan Thomas Hobbes, neredeyse bir asır süren yaşamında(1588-1679)¹ felsefe, din, matematik, psikoloji, mantık ve dil gibi çok farklı alanlarda eserler ortaya koymuştur. Ancak o, daha çok Tevrat'ta adı geçen bir canavardan esinlenerek adını koyduğu Leviathan isimli eseriyle tanınır. Bu eserinde; meraklı, akıllı, bencil ve tutkularının esiri olarak

¹ Thomas Hobbes'un yaşamı ile ilgili ilk eser, 1679 yılında bizzat Thomas Hobbes tarafından şiirsel bir üslup ile Latince olarak yazılmıştır. Orijinal adı "Thomae Hobbesii Malmesburiensis Vita" olan bu eser, 1680 yılında "The Life of Mr. Thomas Hobbes of Malmesbury" adıyla İngilizceye çevrilmiştir. Bkz. HOBBS, Thomas: The Verse Life Thomas Hobbes, The Elements of Law (Human Nature and De Corpore Politico), Edit with an Introduction and Notes by J.C.A. GASKIN, içinde (254-264), Oxford University Press, Oxford, 2008. Hobbes'un yaşamını anlatan bir diğer eser onunla aynı dönemde yaşayan John Aubrey(1626-1697) tarafından yazılmıştır. Bkz. AUBREY, John: Brief Lives, Edited By Andrew CLARK, Clarendon Press, Oxford, 1898, s.322-403. Daha yeni tarihli çalışmalar için bkz. MINTZ, Samuel I.: The Hunting of Leviathan, Cambridge University Press, Cambridge, 1969; ROGOW, Arnold A.: Thomas Hobbes(Radical in the Service of Reaction), W.W. Norton, New York, 1986; TUCK, Richard:Hobbes:A Very Short Introduction, Oxford University Press, Oxford, 1989; MARTINICH, A.P.:Hobbes: A Biography, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

gördüğü insan için en uygun yönetim biçiminin, “bütün iktidarı elinde tutan, kudreti ve şerefi herkesten büyük, karşısında başkalarının gücünü ve şerefini kaybettiği” bir egemen tarafından yönetilen mutlak monarşi olduğunu söyler². Bu nedenle Niccoló Machiavelli, Jean Bodin, Jacques-Benigne Bossuet gibi düşünürlerle birlikte mutlakıyetçi olarak değerlendirilir. Ancak Hobbes’u diğer mutlakıyetçi düşünürlerden ayıran çok önemli bir fark vardır. O da mutlak monarşiye dini gerekçelerle, “din dışı” bir savunma getirmeye çalışmasıdır. Başyapıtı Leviathan’da dinî meseleler üzerinde çok fazla durması da bu çabanın bir yansımasıdır. Kutsal metinlerden çeşitli deliller sunarak ele aldığı bu dinî meselelerin bir kısmını, dünyevi egemenin egemenlik hakkına zarar vermeyecek şekilde yorumlaması, bir kısmını ise dinî temeli olmadığı gerekçesiyle reddetmesi onun bu konuda başka bir şey söylemek istediğini göstermektedir. İşte biz bu çalışmada Hobbes’un eserlerine daha yakından bakarak, din-devlet ilişkileri konusunda onun aslında ne söylemek istediğini ortaya koymaya çalışacağız.

II. HOBBS’UN DEVLET FELSEFESİNİ ŞEKİLLENDİREN OLAYLAR VE GELİŞMELER

Thomas Hobbes’un, hemen hemen tüm eserlerinde göze çarpmakla birlikte, özellikle devlet felsefesi alanındaki eserlerinde yaşadığı dönemde tanık olduğu olayların izleri çok belirgindir.

Onun devlet felsefesini etkileyen ilk olay belki de doğumudur. İspanyol armadası yaklaşıyor diye korkuya kapılan annesinin erken doğum yapması nedeniyle prematüre bir bebek olarak dünyaya gelen Hobbes³, şiirsel bir üslup ile yazdığı otobiyografisinde bu olay nedeniyle korkunun ikiz kardeşi olduğunu söyler⁴. Gerçekten de Hobbes’un bir parçası gibi olan korku ve hayatta kalma dürtüsü onun yaşamını ve devlet felsefesini büyük oranda etkilemiştir. Ona göre, bu dünyadaki en büyük nimet ölüm korkusu olmaksızın yaşamı sürdürmektir ve bu nedenle kişi ölüm korkusundan kurtulmak için⁵ sözleşme ile kurduğu devlete itaat etmelidir⁶. Yani kişinin

² Bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, Edited with an Introduction and Notes by J.C.A. GASKIN, Oxford University Press, Oxford, 2008, s.120-122. Leviathan’ın Türkçe çevirisi için bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, Çeviren Semih LİM, Yedinci Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

³ AUBREY, John: a.g.e., s.327.

⁴ HOBBS, Thomas: The Verse Life Thomas Hobbes, The Elements of Law..., s.254.

⁵ Bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, s.86.

devlete itaat nedeni sözleşme, sözleşmeyi yapma nedeni ise ölüm korkusudur. Çocuk üzerindeki hâkimiyeti, onu terk edebileceği hâlde beslediği için anneye vermesi ve bunu sözleşmeden sonra itaatın ikinci gerekçesi sayması⁷, onun felsefesinde ölüm korkusu ve hayatta kalma dürtüsünün ne kadar kuvvetli olduğunu gösteren bir başka örnektir.

Hobbes'un devlet felsefesini en çok etkileyen olay ise, ömrünün 11 yılını ülkesinden uzakta geçirmesine neden olan kanlı İç Savaştır⁸. İngiliz toplumunu idarî, siyasi ve dinî bakımdan kamplara bölen ve binlerce kişinin ölümüyle sonuçlanan bu İç Savaşın etkisiyle toplum parçalanmış, düzen bozulmuş, üretim durma seviyesine gelmiş, can ve mal güvenliği yok olmuştu. Hobbes bu dönemi, herkesin herkesle savaş hâlinde olduğu “doğa durumuna” benzetir. Leviathan'da yer alan “korkulacak üstün bir güç olmasaydı yaşamın nasıl olacağı, önceden barışçı bir yönetim altında yaşamış olan insanların, bir iç savaş durumunda ne hâlde geldiklerine bakılarak anlaşılabilir⁹” ve “herhangi bir yönetim biçiminde genel olarak halkın karşı karşıya kalabileceği en büyük sıkıntıların, bir iç savaşın neden olduğu ıstırap ve korkunç felaketler ya da insanların başıboş yaşadığı onları yağma ve intikamdan alıkoyacak hukuk kurallarının ve zorlayıcı bir gücün olmadığı dönemlerin yanında bir hiç olduğu¹⁰” ifadeleri onun böyle bir

⁶ Bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, s.115-122.

⁷ HOBBS, Thomas: Leviathan, s. 133-134.

⁸ Bkz. STEINBERG, Jules: The Obsession of Thomas Hobbes: The English War in Hobbes' Political Philosophy, Peter Lang Pub Inc., New York, 1988; WILLIAMS, Howard: Kant's Critique of Hobbes (Sovereignty and Cosmopolitanism), University of Wales Press, Cardiff, 2003, s.20; MARTINICH, A.P.: a.g.e., s.161 vd.; MACGILLIVRAY, Royce: “Thomas Hobbes's History of the English Civil War A Study of Behemoth”, Journal of the History of Ideas, Volume:31, No:2, 1970, s.180. İç savaş dönemi için bkz. MORRILL, John: “The Causes and Course of the British Civil Wars”, The Cambridge Companion to Writing of the English Revolution, Edited by N. H. KEEBLE, içinde (13-31), Cambridge University Press, Cambridge, 2001; HIRST, Derek: England in Conflict, 1603-1660, Kingdom, Community, Commonwealth, Bloomsbury Academic, London, 1999. Bu konuda Thomas Hobbes'un da bir çalışması vardır. Diyalog şeklinde hazırlanmış olan bu çalışmada Hobbes, iç savaşın nedenleri üzerinde durur. Bkz. HOBBS, Thomas: Behemoth or Long Parliament, Edited by Ferdinand Tönnies, with an Introduction by Stephen Holmes, University of Chicago Press, Chicago, 1990. Bu esere (<http://www.archive.org/stream/behemothorlongp00hobbgoog#page/n218/mode/2up/search/sedition>, erişim 16.05.2013) internet adresinden ulaşılabilir. Bu eser hakkında bir çalışma için bkz. MACGILLIVRAY, Royce: a.g.m.

⁹ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.85.

¹⁰ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.122.

benzetme yaptığını göstermektedir. Seksen yaşındayken diyalog şeklinde yazdığı Behemoth isimli eserinde iç savaşı “fitne” olarak nitelendirmesi onun bu fikrinin ölünceye kadar değişmediğini ortaya koymaktadır¹¹.

Elbette “doğa durumunda” olduğu gibi böyle bir durumda da özlemi en çok duyulan şey barış ve düzendir. İşte bu özlem Hobbes’u mutlakiyetçi görüşlerin savunucusu yapmıştır. Nasıl ki benzer bir süreç yaşayan 15. yüzyıl İtalya’sında Niccolò Machiavelli (1469-1527)¹², 16. yüzyıl Fransa’sında Jean Bodin(1530-1596)¹³ çözümü mutlakiyetçi rejimlerde gördüyse, 17. yüzyıl İngiltere’sinde de Hobbes(1588-1679) barış ve güvenliğin sağlanmasını için Leviathan adını verdiği benzer bir rejim önermiştir.

Hobbes’un yaşadığı yüzyıl bilimsel gelişmeler bakımından da önemli bir dönemdir. Modern matematiğin temellerinin atıldığı bu dönemde John Napier(1550-1617) logaritmaya ait sistemleri ortaya koymuş; Francis Bacon(1561-1626) tümevarım, Galileo Galilei(1564-1642) ise tümdengelim yöntemi ile önemli başarılar elde etmiş; Johannes Kepler(1571-1630) gezegenler sistemini açıklamak için matematikten yararlanmış; René Descartes(1596-1650) kartezyen koordinat sistemini, Pierre de Fermat(1601-1665) sayılar kuramını, Blaise Pascal(1623-1662) olasılık kuramını geliştirmiştir¹⁴.

Matematikte elde edilen bu başarılar, doğa hakkındaki güvenilir bilgiye ölçü ve sayıyla ulaşılacağı düşüncesinin yaygınlık kazanmasına, ölçülemeyen ve sayılamayan doğaüstü iddiaların da sorgulanmasına yol

¹¹ Bkz. HOBBS, Thomas: Behemoth or Long Parliament, s. 42, 50, 53, 62, 204.

¹² Türkçeye “Hükümdar” olarak çevrilen ve orijinal adı “De Principatibus” olan kitapta Niccolò Machiavelli, yaşadığı dönemin İtalya’sında süren kargaşadan etkilenerek, siyasal birliğinin nasıl sağlanacağını, bir hükümdarın saltanatını nasıl ayakta tutabileceğini ve hükümdarlığını nasıl güçlendirebileceğini anlatılır. Bkz. MACHIAVELLİ, Niccolò: Hükümdar, Çeviren: Sebahatin BAĞDATLI, Der Yayınları, İstanbul, 1999.

¹³ Daha çok egemenlik teorisiyle tanınan Jean Bodin dinî ve siyasi ihtilafların Fransa’yı kan gölüne çevirdiği bir dönemde yaşamıştır ve bu koşullar altında 1576 yılında yazdığı “Les Six Livres de la République” adlı eserinde mutlakiyetçi görüşleri savunmuştur. Eserin İngilizcesi için bkz. BODIN, Jean: Six Books of the Commonwealth, Abridged and Translated by M.J. TOOLEY, Blackwell, Oxford, 1967.

¹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. BOYER, Carl B.-MERZBACH, Uta C.: A History of Mathematics, Third Edition, Foreword by Isaac Asimov, John Wiley&Sons Inc., New Jersey, 2011; CAJORI, Florian: A History of Mathematics, Chelsea Publishing Company, 5th Edition, New York, 1991.

açmıştır. Yaşanan bu gelişmeler aydınlanma çağının fitilini ateşlemiş, dinin sosyal ve siyasi alandaki etkisini zayıflatarak laik devlet anlayışının tohumlarını ekmiştir. Matematiğe, özellikle de geometriye yakın ilgisi olan ve ülkesinden uzakta yaşadığı dönemde Galileo ve Descartes¹⁵ gibi önemli matematikçiler ile tanışma fırsatı bulan Hobbes'un bu gelişmelerden etkilenmediğini düşünmek elbette mümkün değildir. Özellikle devlet felsefesini oluştururken kullandığı yöntemde bu dönemdeki bilimsel gelişmelerin etkisi çok belirgindir.

III. HOBBS'UN DEVLET FELSEFESİNİ OLUŞTURURKEN KULLANDIĞI BİLİMSEL YÖNTEM

16 ve 17. yüzyıl matematikte elde edilen ve yukarıda kısaca değindiğimiz büyük başarıların nedenini kullanılan yöntemde görenler, aynı yöntemi diğer düşünsel alanlarda da kullanmak istediler. Bununla birlikte özellikle Padua Okulu'nun "ayrıştırma(resolution)-birleştirme(composition)"¹⁶ ve Euclid'in¹⁷ "geometrik" yöntemine kendisini Hobbes kadar kapıran çok az sayıda sosyal bilimci vardır¹⁸.

Hobbes'un yaşadığı dönemde en başarılı bilimsel yöntem olarak kabul edilen ve Padua Okulu tarafından benimsenen "ayrıştırma-birleştirme" yöntemine göre; bir şeyin işleyişini anlamının en iyi yolu, onu, önce parçalara ayırmak(the way of resolution), sonra da yeniden bir araya getirmektir(the way of composition)¹⁹. Örneğin; bir makinenin nasıl çalıştığını öğrenmek isteyen kişi, makineyi önce parçalarına ayırmalı, bunu yaparken tüm parçaları ve bu parçaların birbirleriyle ilişkisini iyice incelemeli, sonra da aslına uygun olarak yeniden toplamalıdır.

¹⁵ Hobbes 1636 yılında Galileo ile 1648 yılında Descartes ile yüz yüze görüşmüştür. Bkz. GRANT, Hardy: "Geometry and Politics: Mathematics in the Thought of Thomas Hobbes", Mathematics Magazine, Volume:63, No:3, 1990, s.147, 148.

¹⁶ Padua Okulunun yönteminin gelişim süreci için bkz. RANDALL, John Herman: "The Development of Scientific Method in the School of Padua", Journal of the History of Ideas, Volume:1, No:2, 1940, s. 177-206.

¹⁷ Geometrinin babası kabul edilen Euclid'in(M.Ö. 330-275) yaşamı ve sistemi için bkz. SMITH, Thomas: Euclid, His Life and System, Charles Scribner's Sons, New York, 1902. Bu kitaba ulaşmak için bkz. (http://www.archive.org/stream/euclidhislifean00smitgoog/euclidhislifean00smitgoog_djvu.txt, erişim 03.05.2013)

¹⁸ GRANT, Hardy: a.g.m., s.147.

¹⁹ CARTER, Alan: "The Method in Hobbes' Madness", Hobbes Studies, Vol:XII, 1999, s. 72,73; SACKSTEDER, William: "Three Diverse Sciences in Hobbes: First Philosophy, Geometry, and Physics", Review of Metaphysics, 45/4, 1992, s.744.

İnsanın toplum içindeki hareketi ile mekanik hareketin birbirinden çok farklı olmadığını düşünen Hobbes, toplumu Padua Okulunun bu yöntemi ile anlamaya ve yeniden inşa etmeye çalıştı. O, ilk adım olarak toplumu atomlarına, yani onu oluşturan en küçük parçalara ayırdı. Bu kesinlikle Hobbes'un "doğa durumundaki" yalnız insanıdır. İkinci adım olarak ise, "doğa durumundaki" yalnız insanları istikrarlı ve güvenli bir siyasi düzen inşa etmek için yeniden bir araya getirdi²⁰. Bu yöntem Hobbes'un De Cive isimli eserinin Önsöz'ünde açıkça dile getirilmektedir:

"Yöntemimle ilgili... Her şey en iyi şekilde bileşenleri aracılığı ile anlaşılır. Bir saatin ya da onun gibi küçük bir makinenin maddesi, şekli ve hareketi, parçalara ayrılmaksızın ve her bir parça incelenmeksizin iyi bir şekilde anlaşılabilir. Bu nedenle devletin hakları ve uyruklarının görevlerini anlamak için benzer şekilde detaylı bir incelenme yapmak gerekir. Onu parçalara ayırılm demiyorum, ama öyleymiş gibi düşünelim. Eğer böyle yaparsak insan doğasının niteliğinin ne olduğunu, içinde neler barındırdığını ya da barındırmadığını ve uygun bir yönetimin nasıl kurulacağını doğru bir şekilde anlayabiliriz..."²¹

Görüldüğü üzere Hobbes, "ayırıştırma" yöntemi ile toplumu atomlarına, yani onu oluşturan en küçük parça olan "bireylere" ayırmıştır. Ancak parçalara ayırdığı toplumu, "birleştirme" yönteminde olduğu gibi birebir eski hâline getirmek istememiştir. Çünkü ona göre, iç savaşla harap olmuş ülke bozuk bir saattir. Eğer bozuk bir saat parçalarına ayrıldıktan sonra(resolution) aynı şekilde bir araya getirilirse(composition) yine bozuk bir saatle karşılaşılır. Bu nedenle bozuk bir saat olduğunu düşündüğü toplumu, parçalarına ayırdıktan sonra, tamir ederek toplamak istemiştir²². Tamiratın nasıl yapılacağını "Leviathan" isimli meşhur eserinde ortaya koymuştur.

Hobbes'u kullandığı tek yöntem "ayırıştırma-birleştirme" değildir. O, aynı zamanda tesadüfen karşılaştığı²³ ve çok etkilendiği geometriyi de bir

²⁰ CARTER, Alan: a.g.m., s.73.

²¹ HOBBS, Thomas: De Cive(The Citizen), Man and Citizen (De Homine and De Cive), Edited by Bernard GERT, içinde (87-388), Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1991, s.98-99.

²² CARTER, Alan: a.g.m., s.78.

²³ Hobbes'un geometri ile tanışması 40'lı yaşlarda tesadüfen gerçekleşti. Gittiği kütüphanede açık bir kitapta yer alan geometri ile ilgili bir teorem dikkatini çekti. Cümleyi okudu ve "bu

yöntem olarak kullanmıştır. Bilim dalları hiyerarşisinde en tepeye yerleştirdiği geometri²⁴, Hobbes'un felsefesini diğer bilimlerden çok daha fazla etkilemiştir²⁵. Bir devlet felsefesi kitabı olan Leviathan'da "geometri", "geometrik", "geometrici" sözcüklerinin tam "on dokuz" kez geçiyor olması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır²⁶.

Hobbes'a göre, doğru muhakeme ile ulaşılan bilgi olan felsefenin²⁷ en temel sorunu kavram kargaşasıdır²⁸. Kavram kargaşasından kurtulmanın yolu ise kavramları doğru tanımlamak ve bu tanımlara sadık kalarak onları kullanmaktır. Aksi takdirde gerçeğin peşinden koşan kişi, ökseye yakalanmış ve çırpındıkça ona daha fazla bulanana bir kuş gibi, kendini sözcüklere dolanmış bulacaktır²⁹. İşte Hobbes'un geometriye hayran olmasının nedeni budur. Tartışmasız tanımlardan hareket eden Euclid'in tartışmasız sonuçlara ulaştığını düşünen Hobbes, devlet felsefesinde de benzer şekilde, tartışmasız tanımlardan hareket edilerek tartışmasız sonuçlara ulaşılabileceğini ileri sürmüştür³⁰. Bu nedenle Tanrı tarafından insana bağışlanan bir bilim olarak gördüğü geometriyi³¹ kurduğu sistemde bir model olarak kullanmıştır.

Hobbes, "Six Lessons to the Professors of the Mathematics" ve "De Homine" isimli eserlerinde "devlet felsefesi" ile "geometriyi" mukayese eder:

imkânsız" dedi. Ancak ispatını okuyunca hayretle bunun doğru olduğuna gördü ve geometriye âşık oldu. AUBREY, John: a.g.e., s.332.

²⁴ Hobbes eserlerinde geometri bilimine olan hayranlığını ve onun diğer bilimlere olan üstünlüğünü açıkça dile getirmiştir. Leviathan'da geometriyle ilgili olarak kullandığı "Tanrı'nın insanoğluna bahşetmekten memnun olduğu tek bilim ...", "bütün doğa bilimlerinin anası ..." gibi ifadeler bu konuda verilebilecek birçok örnekten sadece ikisidir. Bkz. HOBBS; Thomas: Leviathan, s. 23, 444.

²⁵ BIRD, Alexander: "Squaring the Circle: Hobbes on Philosophy and Geometry", Journal of the History of Ideas, Volume:57, No:2, 1996, s. 218.

²⁶ Bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, s.12, 23, 27, 30, 31, 32, 57, 70, 99, 139, 173, 233, 441, 443, 444(4 kez) ve 446.

²⁷ HOBBS, Thomas: De Corpore Politico, The Elements of Law (Human Nature and De Corpore Politico), Edit with an Introduction and Notes by J.C.A. GASKIN, içinde (183-228), Oxford University Press, Oxford, 2008, s.186, 194.

²⁸ "Doğru muhakemenin temeli sözcüklerin anlamlarının değişmezliği olduğuna göre..." ifadesi bu düşünceyi vurgulamaktadır. Bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, s.260.

²⁹ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.23.

³⁰ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.28.

³¹ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.22.

“...Geometri kanıtlanabilir. Geometrideki çizgileri ve şekilleri biz çizer ve biz tanımlarız. Devlet felsefesi de kanıtlanabilir. Çünkü devleti biz oluştururuz...”³²

“...Doğal şeylerin kontrolü bizim elimizde değildir... niteliklerini nedenlerinden çıkaramayız... sadece, nedenleri şunlar olabilir diyebiliriz. Bu çeşit kanıt ‘a posteriori’ kanıttır ve kullanıldığı bilim dalı fiziktir... Hâlbuki ‘siyaset’ ve ‘ahlâk’ (yani hak ve haksızlığın, eşitlik ve eşitsizliğin bilimleri) ‘a priori’ niteliktedir. Çünkü bu konudaki ilkeler, hukuk ve sözleşmelerle, tarafımızdan belirlenir. Bunların sayesinde de hak ve eşitliğin, haksızlık ve eşitsizliğin ne olduğu bilinir. Bu nedenle sözleşmelerden ve hukuktan önce insanlar arasında hayvanlar arasında olduğu gibi; hak, haksızlık, kamu yararı ve kamu zararı söz konusu değildir...”³³

Görüldüğü üzere Hobbes, hem “Six Lessons to the Professors of the Mathematics” hem de “De Homine” isimli eserlerinde, açık bir biçimde geometri ve devlet felsefesi ile doğa bilimleri arasında önemli bir fark olduğunu ileri sürüyor. Daha önemlisi bu bilim dalları arasında “a priori” ve “a posteriori” olarak isimlendirilen bir metodolojik farklılığa dikkat çekiyor³⁴. Başka bir ifadeyle Hobbes’a göre, “a priori” düşünce doğrudan bilgiye sahip olduğumuz bilimler için geçerlidir. Dolayısıyla doğa bilimlerinde de nedenler doğrudan bilinebilse, devlet felsefesi ve geometride olduğu gibi sonuçlara ulaşabilmek mümkün olabilirdi. Ancak doğa bilimlerinde maalesef böyle bir bilgiye sahip değiliz³⁵.

Sonuç olarak Hobbes’un yöntemi Euclid ve Padua Okulunun kullandığı yöntemlerin bir bileşimidir. Ona göre, geometride olduğu gibi devlet felsefesinde de tartışmasız ve doğru önermelerden hareket edilerek tartışmasız ve doğru sonuçlara ulaşmak mümkündür. Gerekli olan tartışmasız doğru ise “ayrıştırma” yöntemi ile toplum parçalarına ayrılarak elde edilir. O da devletin olmadığı “doğa durumudur.”

³² HOBBS, Thomas: Six Lessons to the Professors of the Mathematics, The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury, Edited by William MOLESWORTH, Volume:VII, içinde (181-356), Longman, Brown, Green and Longmans, London, 1845, s.184. Hobbes’un bu çalışmasına (<http://www.archive.org/stream/englishworkstho06hobbgoog#page/n5/mode/2up>, erişim 12.05.2013) internet adresinden ulaşılabilir.

³³ HOBBS, Thomas: De Homine(On Man), Man and Citizen (De Homine and De Cive), Edited by Bernard GERT, içinde (33-85), Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1991, s. 42.

³⁴ CARTER, Alan: a.g.m., s.84.

³⁵ CARTER, Alan: a.g.m., s.85.

IV. HOBBS'UN "DOĞA DURUMU"

Hobbes, toplumu "ayrıştırma" yöntemiyle parçalarına ayırarak ulaştığı "doğa durumunun" bir "savaş hâli" olduğunu söyler³⁶. Tarihsel gerçekliğinden emin olmadığı bu "savaş hâlinin"³⁷, ona göre iki temel nedeni vardır:

(1) İnsanın duygusal, fiziksel ve eylemsel gerçekliği: Ona göre insan, hem merak³⁸ ve akıl sahibidir³⁹, hem de bencil ve tutkularının esiridir⁴⁰. Bu özellikleri onu olaylar karşısında aktif olmaya zorlar. Akıl sahibi olan insan merakın tetiklemeyle aletler yapar ve bir yapıcı(artificer) olarak kendisini ve çevresini değiştirir⁴¹. Aynı zamanda tutkularının esiri olan bu bencil insan, yaratıcı kapasitesini de kullanarak, başkalarının karılarına, çocuklarına ve hayvanlarına sahip olmak ve şan-şöhret elde etmek için herkesle mücadeleye girer⁴².

³⁶ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.84.

³⁷ DAWSON, Doyne: "The Origins of War: Biological and Anthropological Theories", History and Theory, Volume:35, No:1, 1996, s.4. "Böyle bir savaş durumun hiç var olmadığı belki düşünülebilir. Ben de dünyanın her yerinde durumun tamamen böyle olduğuna inanmıyorum. Ancak günümüzde bile, dünyada insanların böyle bir durumda yaşadığı pek çok yer vardır." Bkz.HOBBS, Thomas: Leviathan, s.85.

³⁸ Hobbes, nedeni ve nasılı bilme arzusu olarak tanımladığı "merakın" sadece insana ait olduğunu söyler. Bkz.HOBBS, Thomas: Leviathan, s.37.

³⁹ Hobbes, erken dönem eserlerinde aklın herkeste aynı olduğunu ve tutkudan daha az güçlü olmadığını söyler. Bkz. HOBBS, Thomas: Human Nature, The Elements of Law (Human Nature and De Corpore Politico), Edit with an Introduction and Notes by J.C.A. GASKIN, içinde (21-108), Oxford University Press, Oxford, 2008, s.82. Leviathan'da ise bu ifadeye yer vermez. Belki de bunun nedeni erken dönem eserlerinde göze çarpan "iyimserliğini" tanık olduğu kanlı iç savaşın etkisiyle kaybetmesidir. Bununla birlikte Leviathan'da göze çarpan insana doğasına dair kötümser bakış, onun akli kullanarak doğal durumdan çıkmasını engellemez. Bu olsa olsa Hobbes'un Leviathan'daki retorisi ile izah edilebilir. NAUTA, Lodi: "Hobbes the Pessimist", British Journal for the History of Philosophy, Volume: 10/, Issue:1, 2002, s.51,52. Gerçekten de Leviathan, retorik açıdan onun erken dönem eserlerine göre çok daha öndedir. Hobbes'un karşıtlarıyla dalga geçtiği Leviathan'ın III ve IV. Bölümleri bu anlamda dikkat çekicidir. Bkz. SKINNER, Quentin: Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes, Cambridge University Press, Cambridge, 1997; JOHNSTON, David: The Rhetoric of Leviathan, Princeton University Press, Princeton, 1989.

⁴⁰ "...insanlar, en küçük bir ödemeyi bile, büyük bir sıkıntı gibi gösteren büyüteç gözlükler, yani tutku ve öz-sevgi taşırlar." HOBBS, Thomas: Leviathan, s.122.

⁴¹ LUND, William R.: "Tragedy and Education in the State of Nature:Hobbes on Time and the Will", Journal of the History of Ideas, Volume:48, No:3, 1987, s. 402.

⁴² HOBBS, Thomas: Leviathan, s.83-84.

(2) Doğa durumunda geçerli olan “eşitlik” ilkesi: Hobbes insanların doğuştan eşit olduklarını iddia etmiştir. Ona göre, insanlar, bedensel ve zihinsel yetenekler bakımından o kadar eşit yaratılmışlardır ki, bazen bir başkasına göre fiziksel ya da zihinsel bakımdan daha üstün olan birisi bulursa da, her şey göz önüne alındığında, iki insan arasındaki fark, eşitliği bozacak kadar büyük değildir. Örneğin; fiziksel olarak çok zayıf olan bir kişi, gizli bir düzenle ya da kendisi ile aynı tehlike altında bulunan başkalarıyla birleşerek, fiziksel olarak en güçlü olan kişiyi öldürebilecek kadar güçlüdür. Bu eşitlik, insanların aynı anda sahip olamayacakları aynı şeyleri arzu etmelerine yol açar. Bu nedenle de birbirlerini yok etmeye ya da egemenlik altına almaya çalışırlar ve birbirlerine düşman olurlar⁴³.

Yukarıda belirtilen nedenlerin kaçınılmaz sonucu olarak ortaya çıkan çatışma, güvensiz bir ortamın oluşmasına yol açar. Bu ortamda güvensizlikten kurtulmak isteyen kişi, kendisi için tehlikeli olabilecek başka bir güç kalmayınca kadar cebren veya hileyle mücadeleye devam eder. İşte, insanların hepsini birden korku altında tutacak üstün bir güç olmadan yaşadıkları bu dönem, savaş durumu olarak adlandırılır ve bu dönemde herkesin herkese karşı savaşı söz konusudur⁴⁴.

Herkesin herkese düşman olduğu bir savaş durumu nasıl sonuçlara yol açıyorsa; insanların kendi güçlerinden ve icat ettikleri şeylerden başka güvenceleri olmadan yaşadıkları bir dönem de aynı sonuçlara yol açar⁴⁵. Bu koşullarda, semeresi belirsiz olan çalışmaya yer yoktur; toprak işlenmez; kişi eline geçirebildiği şeye, onu elinde tutabildiği sürece sahip olduğu için mülkiyet de yoktur⁴⁶. Yine bu koşullarda; ne denizcilik, ne deniz yoluyla ithal edilebilecek malların kullanımı; ne ferah yapılar, ne fazla güç gerektiren şeyleri kaldırmak ve taşımak için gerekli şeyler; ne yeryüzü hakkında bilgi, ne zaman hesabı; ne sanat, ne edebiyat, ne de toplum vardır. En kötüsü ise, sürekli ölüm tehlikesi ve korkusu vardır. Hobbes bu koşullardaki insanın yaşamını şöyle özetler: “Yalnız, yoksul, iğrenç, yabani ve kısa”⁴⁷.

⁴³ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.82, 83.

⁴⁴ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.83-84.

⁴⁵ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.84.

⁴⁶ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.86.

⁴⁷ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.84. Hobbes, üstün bir otoritenin bulunmadığı ve herkesin birbirine eşit olduğu “doğa durumunun” kaçınılmaz sonucu olarak gördüğü herkesin

Akıllı bir varlık olan insanın bu karamsar tabloyu ortadan kaldırmaktan başka çaresi yoktur. Ölüm korkusundan kurtulmanın, rahat bir hayat için gerekli olan şeyleri elde etmenin ve onları elde tutmanın tek bir yolu vardır: Barışı temin etmek.

Barışın gerekli olduğunu akıl sayesinde fark eden insanlar, üzerinde anlaşabilecekleri “doğa yasaları” denilen barış şartlarını da yine akıl sayesinde belirlemişlerdir⁴⁸. İşte bu nedenle “barışı ara ve izle” akılla ulaşılan “temel doğa yasasıdır” ve diğer “doğa yasalarının” da kaynağını oluşturur.

V. TEMEL DOĞA YASASI: BARIŞI ARA VE İZLE

Yukarıda da ifade edildiği gibi “doğa durumu”, herkesin kendi akıyla hareket ettiği ve düşmanlarına karşı kendi hayatını korumak için işine yarayabilecek her şeyi kullandığı bir savaş durumudur. Ancak bu sıradan bir savaş değildir. “Herkesin herkese karşı savaşı” söz konusudur.

Hobbes, bu savaş ile geleceği güvence altına alma arzusu arasında bağlantı kurar⁴⁹. Çünkü ona göre insan, sadece bir anlık haz almakla yetinmez; gelecekteki arzuları ve hazları da daimî olarak güvence altına almak ister⁵⁰. Oysa herkesin herkesle savaşında, bir başkasının bedeni de dâhil, herkesin her şeye hakkı olur. Herkesin her şey üzerindeki bu doğal hakkı devam ettiği müddetçe, ne kadar güçlü ve zeki olursa olsun, hiç kimse, doğanın normal olarak kendilerine müsaade ettiği sürenin sonuna kadar hayatta kalma güvencesine sahip değildir. Böyle bir gerçekten aklın şu genel ilkesine varılır⁵¹:

“Herkes, onu temin etme umudu olduğu müddetçe, barış için gayret göstermeli; eğer onu temin edemiyorsa, savaşın tüm yardım ve yararlarını arayıp kullanabilir.”⁵²

herkesle savaşını tasvir ederken, yaşadığı dönemde tanık olduğu İngiliz İç Savaşı'nın kaotik ortamından çok etkilenmiştir. Bkz. LUND, William R.: a.g.m., s.394.

⁴⁸ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.86.

⁴⁹ LUND, William R.: a.g.m., s.402.

⁵⁰ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.66.

⁵¹ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.86-87.

⁵² HOBBS, Thomas: Leviathan, s.87.

Bu kural hem doğal hakkı, hem de birinci doğa yasasını içerir:

(1) “Herkesin tüm araçları kullanarak kendini koruma hakkı vardır”⁵³(doğal hak). Akılla ulaşılan yukarıdaki ilkenin ikinci kısmı doğal hakkın özetini verir⁵⁴: Herkesin; yaşamını, sağlığını ve geleceğini güvence altına almak için ne gerekiyorsa yapma hakkı vardır. Çünkü Hobbes’a göre “en büyük iyi” kişinin varlığını koruması, “en büyük kötü” ise ölüm, özellikle de işkenceyle ölümdür⁵⁵.

(2) “Barışı ara ve izle”(temel doğa yasası). İnsanın barışı temin etmek için gayret göstermesini emreden bu temel doğa yasasından şu ikinci doğa yasası çıkar: “Bir insan, başkaları da aynı şekilde düşündükleri takdirde, barışı ve kendini korumayı arzu ediyorsa, “doğa durumunda” sahip olduğu ‘her şey üzerindeki hakkından’ vazgeçmeli⁵⁶, başkalarına, onların kendisine tanıdığı kadar özgürlük tanımalıdır.”⁵⁷ İnsanların akıl yoluyla ulaşacakları bu ikinci doğa yasası bir sözleşmeyle hayata geçirilir. Bununla birlikte sözleşmenin yapılması barışın temini için yeterli değildir. Onu, değişmez ve sürekli kılmak için başka bir şeye daha ihtiyaç vardır: Herkesi korku altında tutacak “üstün bir güç”⁵⁸.

VI. HERKESİ KORKU ALTINDA TUTACAK ÜSTÜN GÜÇ: TEVRATIN CANAVARI(LEVIATHAN)

A) Tevrat’ın Leviathan’ı

Hobbes; sözleşmeyi değişmez ve sürekli kılmak için ihtiyaç duyulan, herkesi korku altında tutacak üstün gücü, Tevrat’ta adı geçen ve birçok resim

⁵³ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.87.

⁵⁴ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.87.

⁵⁵ Bkz. HOBBS, Thomas: De Homine, Man and Citizen..., s.48.

⁵⁶ İnsanların haklarından vazgeçmelerini “kendilerine bir fayda sağlamaya” yönelik iradî bir işlem olarak gören Hobbes, bütün hakların devredilebilir ya da terk edilebilir nitelikte olmadığını ileri sürmüştür. Örneğin; bir kişi, onu yaralamak, zincire vurmak, hapsedmek ya da öldürmek isteyenlere, karşı direnmek hakkını bırakamaz. Çünkü insanların haklarından vazgeçmelerinin nedeni zaten bu tür durumlardan kaçınmaktır. Ayrıca doğal olarak “ehveni şer”i seçme eğilimi olan insan, direnirken ölme tehlikesini, diremediği takdirde kesin olan ölüme tercih eder. HOBBS, Thomas: Leviathan, s.93. Kişinin bu gibi durumlarda direnme hakkından vazgeçtiğini gösteren söz, işaret ve davranışları; onun iradesinin bu yönde olduğu şeklinde değil, bu söz, işaret ve davranışların anlamı hakkında bilgisiz olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. HOBBS, Thomas: Leviathan, s.88.

⁵⁷ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.87.

⁵⁸ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.114.

ve gravüre konu olan Leviathan adında bir canavara benzetmiştir. Tevrat'ın çeşitli bölümlerinde adı geçen bu canavarın özellikleri "Eyüp Kitabı"nda detaylı olarak verilir:

"Livyatan'ı çengelle çekebilir misin, dilini halatla bağlayabilir misin? Burnuna sazdan ip takabilir misin, kancayla çenesini delebilir misin? Yalvarıp yakarır mı sana, tatlı tatlı konuşur mu? Seninle antlaşma yapar mı, onu ömür boyu köle edesin diye? Kuşla oynar gibi onunla oynayabilir misin, hizmetçilerin eğlensin diye ona tasma takabilir misin? Balıkçılar onun üzerine pazarlık eder mi? Tüccarlar aralarında onu böler mi? Derisini zıpkınlarla, başını mızraklarla doldurabilir misin? Elini üzerine koy da, çıkacak çingarı gör, bir daha yapmayacaksın bunu. Onu yakalamak için umutlanma, görünüşü bile insanın ödünü patlatır. Onu uyandıracak kadar yürekli adam yoktur. Öyleyse benim karşımda kim durabilir? Kim benden hesap vermeme isteyebilir? Göklerin altında ne varsa bana aittir. Onun kolları, bacakları, zorlu gücü, güzel yapısı hakkında konuşmadan edemeyeceğim. Onun giysisinin önünü kim açabilir? Kim onun iki katlı zırhını delebilir? Ağzının kapılarını açmaya kim yeltenebilir, dehşet verici dişleri karşısında? Sımsıkı kenetlenmiştir sırtındaki sıra sıra pullar, öyle yakındır ki birbirine aralarından hava bile geçmez. Birbirlerine geçmişler, yapışmış, ayrılmazlar. Aksırması ışık saçar, gözleri şafak gibi parıldar. Ağzından alevler fişkirir, kıvılcımlar saçılır. Kaynayan kazandan, yanan sazdan çıkan duman gibi burnundan duman tüter. Soluğu kömürleri tutuşturur, alev çıkar ağzından. Boynu güçlüdür, dehşet önü sıra gider. Etinin katmerleri birbirine yapışmış, sertleşmiş üzerinde, kımıldamazlar. Göğsü taş gibi serttir, değirmenin alt taşı gibi sert. Ayağa kalktı mı güçlüler dehşete düşer, çıkardığı gürültüden ödleri patlar. Üzerine gidildi mi ne kılıç işler, ne mızrak, ne cirit, ne de kargı. Demir saman gibi gelir ona, tunç çürük odun gibi. Oklar onu kaçırmaz, anız gibi gelir ona sapan taşları. Anız sayılır onun için topuzlar, vınlayan palaya güler. Keskin çömlek parçaları gibidir karnının altı, döven gibi uzanır çamura. Derin suları kaynayan kazan gibi fokurdadır, denizi merhem çömleği gibi karıştırır. Ardında parlak bir iz bırakır, insan enginin saçları ağarmış sanır. Yeryüzünde bir eşi daha yoktur, korkusuz bir yaratıktır. Kendini büyük gören her varlığı aşağılar, gururlu her varlığın kralı olur."⁵⁹

⁵⁹ Bkz. Eyüp,41/1-34, (<http://www.kutsalkitap.com/kkitap/?>, erişim 03.04.2013).

Eyüp Kitabının 41. Bölümünde bu kadar detaylı bir şekilde tasvir edilen Leviathan'ın adı Tevrat'ın başka bölümlerinde de geçmektedir:

“O gün RAB Livyatan'ı, o kaçan yılanı, evet Livyatan'ı, o kıvrıla kıvrıla giden yılanı acımasız, kocaman, güçlü kılıcıyla cezalandıracak; denizdeki canavarı öldürecek.”⁶⁰

“Ama geçmişten bu yana kralım sensin, ey Tanrı, yeryüzünde kurtuluş sağladın, gücünle denizi yardım, canavarların kafasını sularda parçaladın, Livyatan'ın başlarını ezdin, çölde yaşayanlara onu yem ettin.”⁶¹

“Ya Rab, ne çok eserin var! Hepsini bilgece yaptın. Yeryüzü yarattıklarınla dolu. İşte uçsuz bucaksız denizler, içinde kaynaşan sayısız canlılar, büyük küçük yaratıklar. Orada gemiler dolaşır, içinde oynasın diye yarattığın Livyatan da orada.”⁶²

Kutsal metinlere hâkimiyeti ve ilgisi bilenen Hobbes, Tevrat'ın çeşitli yerlerinde bahsi geçen bu canavarın gücünden ve kudretinden çok etkilenmiştir. Devlet felsefesini ortaya koyduğu temel eserine, üstün gücü elinde tutan yöneticiyi bu canavara benzettiği için, Leviathan adını vermiştir:

“Bu yöneticiyi, Eyüp Kitabının 41. Bölümünün son iki mısrasında yer alan ‘yeryüzünde bir eşi daha yoktur, korkusuz bir yaratıktır. Kendini büyük gören her varlığı aşağılar, gururlu her varlığın kralı odur’ ifadelerinden esinlenerek, Leviathan'a benzettim.”⁶³

B) Hobbes'un Leviathan'ı

Hobbes'a göre, “doğa durumunu” sona erdiren sözleşmeyi sürekli kılmanın ve insanların mutlu ve güvenli bir hayat sürmeleri için gerekli olan üstün gücü kurmanın tek yolu, bütün güç ve kuvvetin tek bir kişiye ya da tek bir heyete devredilmesidir⁶⁴. Bu devir mutabakat ve onayın ötesinde bir şeydir. Sanki herkes herkesle, “senin de hakkını ona devretmen ve ona bütün eylemlerinde aynı şekilde yetki vermen şartıyla, kendimi yönetme hakkımı bu kişi ya da heyete bırakıyorum” diyerek bir sözleşme yapmış ve herkes tek

⁶⁰ Bkz. Yeşaya, 27/1, (<http://www.kutsalkitap.com/kkitap/?>, erişim 03.04.2013).

⁶¹ Bkz. Mezmurlar, 74/12-14, (<http://www.kutsalkitap.com/kkitap/?>, erişim 03.04.2013).

⁶² Bkz. Mezmurlar, 104/24-26, (<http://www.kutsalkitap.com/kkitap/?>, erişim 03.04.2013).

⁶³ Bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, s.212.

⁶⁴ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.114.

ve aynı kişilikte birleşmiştir⁶⁵. Bunun lehine oy kullananlar gibi, aleyhinde oy kullananlar da, barış içinde birlikte yaşamak ve başkalarına karşı korunmak için, o kişi ya da heyetin tüm eylem ve kararlarını, sanki kendi eylem ve kararlarıymış gibi yetkili kılmış kabul edilir⁶⁶. Böylece, tek bir kişilik olarak birleşen yığın, bir devlete(Commonwealth) dönüşmüştür. Hobbes tarafından Leviathan olarak isimlendirilen “Ölümlü Tanrı” işte böyle doğmuştur.

Hobbes’a göre adaletin kaynağı ve başlangıcı, “insanlar yaptıkları sözleşmelere uymalıdır” doğa yasasıdır. Çünkü sözleşme olmaksızın hiçbir hak devredilemeyeceğinden herkesin her şey üzerindeki hakkı devam eder ve bu nedenle hiçbir eylem adaletsiz olmaz. Eylemi adil ya da adaletsiz kılan tek şey sözleşmedir. Eylem sözleşmeye uygun ise adil, değil ise adaletsizdir⁶⁷. Dolayısıyla egemenlik, herkesin herkesle yaptığı sözleşmeyle egemene verildiğinden, tebaa bu sözleşmeyle bağlıdır ve eğer adaletsizlik yapmak istemiyorsa ona uymak zorundadır. Bu nedenle tebaa; hükümet şeklini değiştiremez, egemen güçten vazgeçemez, onu eleştiremez ve cezalandıramaz. Buna karşılık egemen; savaşa ve barışa, barış ve güvenlik için neyin gerekli olduğuna, uyruklara hangi düşüncelerin öğretileceğine, kimlerin yargıç ve memur olacağına, hangi yasaların yapılacağına, anlaşmazlıkların nasıl çözüleceğine, kimlerin ödüllendirileceğine, kimlerin cezalandırılacağına, kimlere şeref ve paye verileceğine karar verir⁶⁸. Hobbes’a göre egemenliğin esasını oluşturan, egemen gücün kimde olduğunu gösteren bu haklar devredilemez, bölünemez, egemen güçten feragat edilmesi dışında yok olamaz⁶⁹.

⁶⁵ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.114.

⁶⁶ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.115. Hobbes Leviathan’ın bir başka bölümünde aleyhe oy kullananların sözleşmeyle bağlı olduğunu şu gerekçeyle ileri sürmüştür: “Egemen çoğunluk oylarıyla belirlendiğine göre, aleyhte oy kullananlar da diğerlerine uymalıdır... Çünkü bir araya gelmiş olanların oluşturduğu topluluğa gönüllü olarak girmek, çoğunluğun kararına uyacağına zımnen söz vermiş demektir. Dolayısıyla bu karara uymayı reddeder ve ona karşı gelirse sözleşmeye aykırı davranmış, adaletsizlik yapmış olur.” HOBBS, Thomas: Leviathan, s.117.

⁶⁷ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.95.

⁶⁸ Hobbes tebaanın görevlerini ve egemenin haklarını Leviathan’ın 18. Bölümünde maddeler hâlinde belirtmiş ve her birini kendi devlet felsefesine uygun olarak gerekçelendirmiştir. Bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, s.115-122.

⁶⁹ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.120-121.

Görüldüğü gibi, Hobbes'un "egemeninin" haklarının özellikleri ile Bodin'in "egemenliğinin" özellikleri arasında büyük benzerlikler vardır. Her ikisi de mutlak, devredilemez ve bölünmezdir. Ayrıldıkları temel nokta, Bodin'in "egemenlik" için söylediklerini⁷⁰, Hobbes'un "egemenin hakları" için söylemesidir. Örneğin; Bodin'e göre, "egemenlik" bölünmez; Hobbes'a göre, "egemenin hakları bölünmez"; Bodin'e göre, "egemenlik" devredilemez; Hobbes'a göre, "egemenin hakları" devredilemez. Bodin ile Hobbes arasında dikkat çeken bu farklılık, Hobbes'un "egemen" ile "devlet" kavramlarını özdeşmiş gibi kullanmasından kaynaklanmaktadır⁷¹. Ancak egemen ile devleti özdeşmiş gibi gören bu yaklaşım, devlet, "herkesin herkesle yaptığı bir sözleşme ile hakların egemene devredilmesi" sonucu kurulmuştur diyen Hobbes'un devlet felsefesi ile daha uyumludur. Sadece bu tespit bile, Hobbes'un devlet felsefesini oluştururken, Bodin'in egemenlik teorisini bir başlangıç noktası olarak ele aldığını ve onu büyük bir hüner ve tutarlılıkla geliştirdiğini göstermektedir⁷².

Bütün iktidarı elinde tutan, kudreti ve şerefi herkesten büyük, karşısında başkalarının gücünü ve şerefini kaybettiği Hobbes'un egemeni⁷³, gerçekten de Eyüp Kitabındaki "kendini büyük gören her varlığı aşağılayan ve gururlu her varlığın kralı olan" Leviathan'a benzer. Ancak Hobbes'a göre bu muazzam yaratık, bütün diğer yeryüzü yaratıkları gibi yok olmaya mahkûm olduğu için (ölümlü olduğu için) gökyüzünden korkmalı ve onun yasalarına uymalıdır⁷⁴. İlk uyması gereken doğa yasası ise, aynı zamanda onun kuruluş amacı olan "halkın güvenliğini sağlamaktır." Egemen bu göreve doğa yasasıyla bağlıdır ve bunun hesabını sadece doğa yasasının yaratıcısı olan Tanrı'ya vermekle yükümlüdür⁷⁵.

Hobbes'un; egemeni, Tanrı'ya hesap vermekle yükümlü tutması pratikte onun kudretine herhangi bir sınır getirmez. Tam tersine onu sınırsız hâle getirir. Çünkü bu ifade aynı zamanda şu anlama gelmektedir: Egemen Tanrı'dan başka kimseye hesap vermek zorunda değildir; Tanrı'ya hesabını

⁷⁰ Bkz. BODIN, Jean: a.g.e., s.24, 86, 89; HOBBS, Thomas: Leviathan, s.115-122.

⁷¹ AKAL, Cemal Bâli: İktidarın Üç Yüzü, 6. Baskı, Dost Kitabevi, Ankara, 2013, s. 97.

⁷² KING, Preston: The Ideology of Order, A Comparative Analysis of Jean Bodin and Thomas Hobbes, Frank Cass, London, 1999, s.274.

⁷³ Bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, s.120-122.

⁷⁴ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.212.

⁷⁵ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.222.

vermeyi göze aldığı takdirde yeryüzünde egemeni sınırlayabilecek herhangi bir güç yoktur. Böylece Hobbes, zaten kendi koyduğu yasalara tabii olmayan egemene⁷⁶, doğal yasaları aşabilmesi için de bir olanak sunmuştur.

Hobbes, ne kadar kudretli olsa da, insanların sözleşmeyle oluşturdukları bu egemenliğin, bütün diğer yeryüzü yaratıkları gibi yok olmaya mahkûm olduğunu söyler. Ancak mahkûm olunan bu kaderin iç kargaşanın etkisiyle gerçekleşmesini insanların kusuru olarak görür. Bu nedenle de bir devletin iç hastalıkların etkisiyle çökmemesi için neler yapılması gerektiğini ortaya koyar. İç savaşların nedenini genel olarak egemenliğin zayıflamasında ve bölünmesinde gören Hobbes, bunu engellemek için Tevrat'ın Leviathan'ı gibi bir egemenin gerekliliğine vurgu yapar. O egemen ki; mutlak iktidar sahibidir, egemenliğini kimseyle paylaşmaz, herkes onun koyduğu yasalara tabidir, kudreti ve şerefi herkesten büyüktür. Hobbes bu egemeni aynı zamanda Güneşe benzetir ve şöyle söyler: “Onun bulunmadığı yerde bazıları daha çok, bazıları daha az parlasalar da, onun huzurunda, Güneşin karşısındaki yıldızlardan daha fazla parlamazlar.”⁷⁷ İşte Hobbes'a göre iç kargaşayı önlemenin sırrı buradadır. Egemen karşısında hiç kimse ya da hiçbir şey dikkat çekecek kadar parlamamalıdır. Bu nedenle bir devlette çok zengin insanların, çok popüler insanların ve çok büyük şehirlerin varlığı tehlikelidir. Hobbes'a göre bunlar; bir insanın bağırsaklarında bulunan kurtlar gibi, bir devlet içinde bulunan daha küçük devletlere benzer⁷⁸ ve eğer gerekli önlemler alınmazsa devletin çökmesine neden olurlar⁷⁹.

Dikkat çekecek derecede zengin ve popüler insanların varlığını bile devlet için sakıncalı gören Hobbes'un, ikinci bir egemenin varlığı anlamına gelen ruhani ve cismani iktidar ayırımına karşı çıkması şaşırtıcı değildir. Bir kişinin aynı anda iki efendiye itaat etmesi anlamına gelen bu ayırım ona göre devlet için en büyük fitnedir. Bu durumu Leviathan'da şöyle ifade eder:

⁷⁶ Hobbes, egemen gücün kendi koyduğu yasalara tabi olmasını devletin yıkılma nedenlerinden biri olarak görmüştür. Ona göre; egemen kendi yaptığı yasalara tabi değildir. Çünkü kendi yaptığı yasalara tabi olmak kendine tabi olmak demektir. Kendisine tabi olan bir kişi aslında hiçbir şeye tabi değildir. Bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, s.176, 215.

⁷⁷ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.122.

⁷⁸ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.221.

⁷⁹ Devleti zayıflatan ve onun çökmesine yol açan nedenler için bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, s.212-221.

“Ruhani iktidarın neyin günah olduğunu ilân etme hakkını sahiplenmesi, neyin yasa olduğunu ilân etme hakkını da sahiplenmesi anlamına gelir. Çünkü günah yasanın ihlâl edilmesinden başka bir şey değildir. Cismani iktidar da neyin yasa olduğunu ilân etme hakkına sahip olduğuna göre, bu durumda her uyruk iki efendiye aynı anda itaat etmek zorunda kalacaktır. Bu ise imkânsızdır. Eğer tek bir krallık varsa ya cismani iktidar ruhani iktidara tabi olmalı ya da ruhani iktidar cismani iktidara tabi olmalıdır... Bu iki güç birbirine kafa tuttuğunda iç savaş ve dağılma tehlikesi kaçınılmazdır.”⁸⁰

Hobbes’un birçok eserinde din ve devlet ilişkileri üzerine özellikle durması işte bu nedenledir.

VII. HOBBS’UN DİN-DEVLET İLİŞKİLERİNE BAKISI

A) Erken Dönem Eserlerinde

Hobbes’un kilise ve devlet ilişkileri konusundaki görüşleri erken dönem ve sonraki dönem çalışmalarında bazı farklılıklar arz eder. Bizce bunun en önemli nedeni tanık olduğu İngiliz İç Savaşı’dır. İç Savaşın henüz başlamadığı yıllarda yazdığı “The Elements of Law, Natural and Politic”⁸¹ ve “De Cive”⁸² isimli çalışmalarında kilise ve devlet ilişkileri konusunda yer verdiği bazı düşüncelerini, İç Savaş döneminde yazdığı Leviathan isimli eserinde terk etmesi bu tespiti doğrulamaktadır. Örneğin⁸³,

⁸⁰ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.218.

⁸¹ “The Elements of Law, Natural and Politic” isimli eser, Hobbes’un “Human Nature” ve “De Corpore Politico” isimli çalışmalarını içermektedir. 1640 yılında yazılan ve kopyası elden ele dolaşan bu eser, muhtemelen Hobbes’un onayı dışında, 1650 yılında yayımlanmıştır. Bkz. GASKIN, J.C.A.: Introduction, Thomas HOBBS, The Elements of Law, (Human Nature and De Corpore Politico), Edited with and Introduction and Notes by J.C.A. GASKIN, içinde (XI-XLII), Oxford University Press, 2008, s.LIV.

⁸² 1642 yılında Paris’te Latince olarak basılan “De Cive”, 1951 yılında, bizzat Thomas Hobbes tarafından İngilizceye çevrilerek “Philosophical Rudiments Concerning Government and Society” adıyla Londra’da yeniden yayımlanmıştır. Biz bu çalışmada eserin İngilizcesinden yararlandık. Bkz. GERT, Bernard: Introduction, Thomas HOBBS, Man and Citizen(De Homine and De Cive), Edited with an Introduction by Bernard GERT, içinde (3-32), Hackett Publishing Company Inc., Indianapolis, 1991, s.4.

⁸³ Bu örneklerde belirtilen hususlar, Jonann P. SOMMERVILLE’nin “Thomas Hobbes: Political Ideas in Historical Context” isimli eserinden özetlenmiştir. Bkz. SOMMERVILLE, Johann P.: Thomas Hobbes: Political Ideas in Historical Context, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1992, s.119-127.

1. De Cive’de, dünyevi iktidarı elinde tutanların, din sınıfının Kutsal Kitap ile ilgili yorumlarına uymak zorunda olduğunu söylerken⁸⁴, Leviathan’da dünyevi iktidarı elinde tutanların, dinî meselelerde de söz sahibi olduğu belirtilmektedir⁸⁵.
2. De Cive’de, papazların atanması ve kutsanması yetkisi din sınıfına verilmişken⁸⁶, Leviathan’da bu yetki dünyevi iktidara verilmiştir⁸⁷.
3. De Cive’de Hıristiyanlığın ilk zamanlarında her papazın(presbyter) piskopos olmadığını belirterek, piskoposlar ile diğer papazlar arasında ayırım yaparken⁸⁸ Leviathan’da “...piskopos, papaz(pastor), yaşlı(elder), bilgin(doctor)... havariler çağında aynı görevin farklı adlarıydı...” diyerek hepsini aynı kategoride ele alır⁸⁹.
4. De Cive’de, dünyevi iktidarı elinde bulunduranın, din sınıfının görevlerini icra edemeyeceği konusunda herhangi bir açıklama yapılmazken, Leviathan’da, Hıristiyan egemenlerin; vaaz etme(preach), vaftiz etme(baptize), Aşa-i Rabbani ayinini yönetme(administer the sacrament of the Lord’s Supper),⁹⁰ tapınakları ve papazları Tanrı’nın hizmeti için kutsama gibi birçok dinî işi yapmaya yetkili oldukları belirtilmiştir⁹¹.
5. De Cive’de, Hıristiyanların Kiliseye ödediği vergiden(tithes)

⁸⁴ HOBBS, Thomas: De Cive (The Citizen), Man and Citizen..., s.368.

⁸⁵ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.366.

⁸⁶ Bkz. HOBBS, Thomas: De Cive (The Citizen), Man and Citizen..., s.354-357.

⁸⁷ Bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, s.354-355, 361-366.

⁸⁸ Bkz. HOBBS, Thomas: De Cive (The Citizen), Man and Citizen..., s.356. Hobbes’un “De Cive” isimli eserinin ilk baskısında böyle bir ayırım yoktur. Elbette o dönemde böyle bir yaklaşım piskoposluğun kutsallığına inanan Anglikan çevreler için aykırı bir duruştu. Bu nedenle, Anglikan arkadaşları ile arayı bozmak istemeyen Hobbes, “De Cive”nin sonraki baskılarında Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde her papazın piskopos olmadığını belirterek, tutumunu değiştirmiştir. NAUTA, Lodi: “Hobbes on Religion and the Church between the Elements of Law and Leviathan: A Dramatic Change of Direction?”, Journal of the History of Idea, Volume:63, Number:4, 2002, s.593.

⁸⁹ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.353.

⁹⁰ Aşa-i Rabbani(Lord’s Supper/The Last Supper), Hıristiyanlık inancında merkezi öneme sahip bir ibadettir. Bu ibadette Hz. İsa’nın Havarileri ile paylaştığı son akşam yemeğini temsilen ekmek ve şarap kutsanır. Ekmek Hz. İsa’nın bedenini şarap ise kanını temsil eder. Geniş bilgi için bkz. BARCLAY, William: The Lord’s Supper, Westminster John Knox Press, London, 2001.

⁹¹ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.362.

bahsetmezken, Leviathan'da papazların sadece cemaat tarafından sunulan şeyleri alabileceği belirtilerek, Kilise vergisinin(tithes) kutsal bir hak olduğu iddiası reddedilmiştir⁹².

Hobbes'un erken dönem ve sonraki dönem çalışmalarında göze çarpan bu farklılıklara rağmen, kilise-devlet ilişkileri konusundaki görüşleri büyük oranda paralellik arz eder⁹³. Erken dönem çalışmalarından *The Elements of Law*'da "...hiçbir durumda devlet gücünü elinde bulunduran dünyevi iktidar sahibi, Mesih dışında, hiçbir kilise otoritesine tabi olamaz. ...dünyevi iktidarı elinde bulunduranlar, Mesih'in altında kilisenin mevcut yöneticileridir ve diğer herkes onlara tabidir"⁹⁴ ifadelerine yer vermesi; *De Cive*'de ise, "...Hıristiyan devletlerde, ruhani ve dünyevi meselelerde hüküm verme sivil otoriteye aittir. Egemenliği elinde tutan o kişi ya da heyet, devletin ve kilisenin başıdır. Kilise ile Hıristiyan devlet tek ve aynı şeydir..."⁹⁵ diyerek papazların egemenliğe sahip olmadığını ısrarla vurgulaması, onun, bu konudaki genel yaklaşımının çok da değişmediğini göstermektedir.

Tüm bunlar açıkça ortaya koymaktadır ki, Hobbes'un devlet felsefesinin temelini oluşturan, dünyevi iktidarı elinde tutan kişinin, Mesih'in yeryüzündeki vekili olarak aynı zamanda ruhani iktidarın da sahip olduğu düşüncesi, sadece Leviathan'da değil, onun, erken dönem eserlerinde de dile getirilmiştir. Aradaki fark; kilise-devlet ilişkileri konusunda, erken dönem çalışmalarında üstü kapalı olarak dile getirdiği düşüncelerini, 1640'larda yaşanan siyasi gelişmelerin etkisiyle, Leviathan'da daha yüksek bir tonda ifade etmesi ve detaylandırmasıdır⁹⁶.

B) Leviathan'da Din-Devlet İlişkileri

1. Genel Olarak

Hobbes'un ünlü eseri Leviathan'ın neredeyse yarısı; Hıristiyan politikasının ilkeleri, Kutsal Kitap'ın yorumu, Kutsal Kitap'ta Tanrı'nın Krallığı, peygamberler, melekler, ruh, mucizeler, ebedi hayat, Cehennem,

⁹² HOBBS, Thomas: *Leviathan*, s.359.

⁹³ NAUTA, Lodi: "Hobbes on Religion...", s.587.

⁹⁴ HOBBS, Thomas: *De Corpore Politico, The Elements of Law...*, s.161,162.

⁹⁵ HOBBS, Thomas: *De Cive(The Citizen), Man and Citizen...*, s.368.

⁹⁶ NAUTA, Lodi: "Hobbes on Religion...", s.589.

Teslis gibi çeşitli dinî konulara ayrılmıştır. Hobbes'un, devlet felsefesini ortaya koyarken bu tür konulara el atmasında, hatta kitabının neredeyse yarısını bu konulara tahsis etmesinde, yaşadığı dönemin en önemli siyasi dinamiklerinden birinin din olduğu ve dünyevi iktidarı sınırlayan en önemli kurumun da Kilise olduğu düşünüldüğünde herhangi bir gariplik yoktur. Çünkü O, bu açıklamaları, toplumu dinî konularda bilgilendirmek için değil, ruhani ve dünyevi tüm iktidarı elinde bulundurması gerektiğini düşündüğü "mutlak egemen" karşısında, iktidar iddiasında bulunan din sınıfı ve Kilisenin bu iddiasını geçersiz kılmak ve onu zayıflatmak için yapmıştır. Kutsal metinlerden çeşitli deliller sunarak ele aldığı bu dinî meselelerin bir kısmını, dünyevi egemenin egemenlik hakkına zarar vermeyecek şekilde yorumlaması, bir kısmını ise dinî temeli olmadığı gerekçesiyle reddetmesi onun bu konuda başka bir şey söylemek istediğini göstermektedir. Örneğin; ebedilik eleştirisi yaparken insanlara şunu söylemek ister: Bu dünyada ne egemenden daha büyük bir güç ne de fiziksel ölümden daha büyük bir kötülük vardır⁹⁷. Bu nedenle, yaşama ve öldürme kudretine sahip egemenin kanunlarına uymak gerekir, aksi takdirde, sonumuz en büyük kötülük olan ölümdür.

Onun Hıristiyanlığın doğaüstü güçlerine saldırmasındaki bir diğer amaç, siyasi egemene gizem ve doğaüstü bir nitelik katma çabasıdır⁹⁸. Özellikle; "Tanrı'nın krallığı, ilk olarak, Yahudiler üzerinde Musa Peygamberin eliyle kuruldu, fakat Yahudilerin Tanrı tarafından yönetilmeyi reddetmeleriyle sona erdi... Tanrı'nın krallığının Mesih'in yeryüzüne ikinci gelişiyle yeniden kurulacaktır... İkinci geliş henüz olmadığı için, cismani egemenlerimiz dışında, sözleşmeyle hiçbir kralın sultanı altında değiliz..."⁹⁹ iddiası bu amaca hizmet etmektedir. Çünkü bu iddia sadece mevcut Kilisenin Tanrı'nın krallığı olduğu düşüncesini reddetmemekte, aynı zamanda dünyevi egemeni Tanrı'nın temsilcisi ve sağ kolu hâline getirmektedir¹⁰⁰.

Hobbes'un, Kilisenin iktidar iddiasını reddetmek ve dinin sosyal ve siyasal alandaki rolünü azaltmak istemesinin nedeni dine karşı mesafeli oluşu değil, tanık olduğu kanlı İç Savaşın en büyük nedeninin din ve din

⁹⁷ NEGRETTO, Gabriel L.: "Hobbes' Leviathan. The Irresistible Power of A Mortal God", *Analisi e Diritto Ricerche di Giurisprudenza*, 2001, s. 188.

⁹⁸ NEGRETTO, Gabriel L.: a.g.m., s. 189-190.

⁹⁹ HOBBS, Thomas: *Leviathan*, s.404-405.

¹⁰⁰ NEGRETTO, Gabriel L.: a.g.m., s.190.

sınıfı olduğunu düşünmesidir. O, benzer olayların tekrar yaşanmaması için din sınıfının, dünyevi egemen tarafından kontrol edilmesi gerektiğini düşünmüştür. Leviathan'da, baştan sona göze çarpan, din ve siyaset arasındaki sürekli gerilimin en önemli nedeni budur¹⁰¹.

2. Din-Devlet İlişkileri Konusunda Leviathan'da Yer Alan İlkeler

a) Egemenlik Tanrı tarafından değil insanlar tarafından sözleşmeyle verilmiştir:

Hobbes, bir devletin çökmesine neden olan kusurları sayarken üzerinde en çok durduğu konu, aynı devlette ruhani ve cismani iki egemenin varlığıdır. Bu nedenle kurduğu devlet felsefesinde her şeyden önce bu ayrımı reddetmiştir. Bir krallıkta ruhani ve cismani iki egemenin varlığının iç savaşa ve devletin dağılmasına yol açacağını düşünen Hobbes, bu egemenlerden birinin diğerine tabi olması gerektiğini belirtmiştir.

Peki, hangi egemen diğerine tabi olmalıdır? Hobbes bu soruyu cevaplarken işe egemenliğin kaynağının Tanrısal olmadığını ispatlamaya çalışarak başlar. Geliştirdiği “doğa durumu” ve “sosyal sözleşme” teorisiyle iktidarın kaynağının, herkesin herkese “senin de hakkını ona devretmen ve ona bütün eylemlerinde aynı şekilde yetki vermen şartıyla, kendimi yönetme hakkımı bu kişi ya da heyete bırakıyorum” diyerek yapmış olduğu bir sözleşme¹⁰² olduğunu ileri sürer. Erken dönem çalışmalarından olan De Cive'de yer alan ve bu anlayışla çelişen “Tanrı'dan başka güç yoktur. İktidarlar Tanrı tarafından verilir. Bu nedenle iktidara direnen herkes Tanrı'ya direnmiş olur”¹⁰³ ifadelerine Leviathan'da yer vermemesi bu konuda hassas davrandığını ve çelişkiye düşmek istemediğini göstermektedir¹⁰⁴. Böylece cismani egemenlik üzerindeki tartışmalara noktayı koyar.

Daha sonra ruhani egemenlik iddiasını ele alır. Dinî metinlerden çeşitli deliller göstererek, zaten sözleşmeye dayanmayan ruhani egemenlik iddiasının dinî temelden de yoksun olduğunu söyler. Sonuçta geriye tek bir

¹⁰¹ NEGRETTO, Gabriel L.: a.g.m., s. 188.

¹⁰² HOBBS, Thomas: Leviathan, s.114.

¹⁰³ HOBBS, Thomas:De Cive(The Citizen), Man and Citizen..., s.240.

¹⁰⁴ CURLEY, Edwin: Introduction, Thomas Hobbes, Leviathan, With Selected Variants From the Latin Edition of 1668, Edit With Introduction and Notes by Edwin CURLEY, içinde (VIII-XLVII), Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1994, s.XXXIX-XL.

egemen kalır: Ruhani ve cismani egemenliği bünyesinde taşıyan ve sözleşmeyle kurulan Leviathan.

b) Kutsal Kitaplar ancak dünyevi egemen tarafından yasa hâline getirilebilir:

Yasayı "...sözle, yazıyla ya da başka şekillerde, doğrunun ve yanlışın ayırt edilmesi için(yani, neyin kurala uygun neyin ise aykırı olduğunun ayırt edilmesi için)devletin uyruklarına emrettiği kurallar..."¹⁰⁵ olarak tanımlayan Hobbes, Kutsal Kitaplarda yer alan kuralların ancak egemen tarafından yasa hâline getirilebileceğini, egemen tarafından yasa hâline getirilmeyen kuralların ancak öğüt ve tavsiye niteliğinde olacağını belirtmiştir¹⁰⁶. Kutsal Kitaplar ancak cismani egemen tarafından yasa hâline getirilebildiğine göre, cismani egemen bu konuda yasa yapmadığı takdirde Kilise'nin "vergi" talep etmesi de mümkün değildir¹⁰⁷.

c) Dünyevi egemen, eğer bir Hıristiyan ise, kendi hâkimiyeti altındaki topraklarda Kilise'nin başıdır:

Hobbes'un erken dönem çalışmalarında, kilise-devlet ilişkileri konusunda ileri sürdüğü bazı düşünceleri sonraki çalışmalarında terk ettiğini yukarıda belirtmiştik. Ancak gerek erken dönem çalışmalarında gerek Leviathan'da ısrarlı bir şekilde dile getirdiği ve vazgeçmediği bir düşünce vardır; o da ruhani iktidarın dünyevi iktidara tabi olduğudur. Leviathan'da "Dünyevi egemen, eğer bir Hıristiyan ise, kendi hâkimiyeti altındaki topraklarda Kilise'nin başıdır"¹⁰⁸, The Elements'de "...hiçbir durumda devlet gücünü elinde bulunduran dünyevi iktidar sahibi, Mesih dışında, hiçbir kilise otoritesine tabi olamaz. ...dünyevi iktidarı elinde bulunduranlar, Mesih'in altında kilisenin mevcut yöneticileridir ve diğer herkes onlara tabidir"¹⁰⁹, De Cive'de, "...Hıristiyan devletlerde, ruhani ve dünyevi meselelerde hüküm verme sivil otoriteye aittir. Egemenliği elinde tutan o kişi ya da heyet, devletin ve kilisenin başıdır. Kilise ile Hıristiyan devlet tek ve

¹⁰⁵ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.176.

¹⁰⁶ Bkz. HOBBS; Thomas: Leviathan, s.348, 349, 351.

¹⁰⁷ Kilise'nin ekonomik olarak çok güçlü olmasının devlet için tehlikeli olduğunu düşünen Hobbes, papazların geçiminin cemaat tarafından karşılanması gerektiğini belirterek Kilise vergisine karşı çıkmıştır. Bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, s.359.

¹⁰⁸ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.366.

¹⁰⁹ HOBBS, Thomas: De Corpore Politico, The Elements of Law..., s.161,162.

aynı şeydir...”¹¹⁰ ifadeleriyle dile getirdiği bu düşüncenin doğal sonucu olarak;

aa. Cismani egemen Papa’ya değil, Papa cismani egemene tabidir:

Hobbes bu iddiasını ispatlamaya çalışırken ilginç bir yöntem benimsemiştir. Doğrudan kendi düşüncelerini ortaya koymak yerine, Kardinal Bellarmine’nin Tractatus de potestate summi pontificis in rebus temporalibus isimli eserinde ileri sürdüğü karşı tezi çürütme yolunu seçmiştir. Bellarmine’nin Papa’nın krallar üzerinde zorlayıcı yetkiye sahip olduğu iddiasını reddeden Hobbes’a göre, eğer bir Hıristiyan ise, kendi hâkimiyeti altındaki topraklarda Kilisenin başı olan cismani egemen, isterse dinî konularda tebaanın yönetilmesi işini Papa’ya bırakabilir. Ancak, bu durumda Papa cismani egemene tabidir ve görevini, Tanrı tarafından başı verilen bir hak(jure divino) olarak değil, egemen tarafından başı verilen bir hak(jure civile) olarak yerine getirir. Dolayısıyla, cismani egemen kendi tebaasının iyiliği için gerekli gördüğünde Papa’yı bu görevden azledebilir¹¹¹.

bb. Cismani egemene tabi olan Papa’nın yasa yapma yetkisi yoktur:

Kardinal Bellarmine, Kutsal metinlerden hareketle Papa’nın yasa yapma ve bunlara uymayanlara ceza verme yetkisi olduğunu iddia etmiştir. Aynı anda iki kanun koyucunun varlığı anlamına gelen ve oluşturduğu devlet felsefesi ile çelişen bu düşünceye şiddetle karşı çıkan Hobbes, cismani egemenliğe sahip olmadığı müddetçe Papa’nın yasa yapma yetkisinin olamayacağını, Yuhanna’da yer alan “Sevgili kardeşim, her ruha inanmayın. Tanrı’dan olup olmadıklarını anlamak için ruhları sınavın. Çünkü birçok sahte peygamber dünyanın her yanına yayılmış bulunuyor”¹¹² ifadesinin din adamlarının(pastors) öğretilerinin tartışılabilir olduğunu ortaya koyduğunu, oysa yasaların hiç kimse tarafından tartışılmayacağını belirterek, Kutsal Kitap’tan hareketle Papa’nın kararlarının yasa olduğunun kanıtlanamayacağını ileri sürmüştür¹¹³.

¹¹⁰ HOBBS, Thomas: De Cive (The Citizen), Man and Citizen..., s.368.

¹¹¹ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.366.

¹¹² Yuhanna’nın Birinci Mektubu, IV.Bölüm/1 (<http://www.kutsalkitap.com/kkitap/>?, erişim 16.06.2013)

¹¹³ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.378-379.

cc. Hıristiyan krallar, her türlü papazlık işlerini yapmaya yetkilidirler:

Cismani egemenin her türlü papazlık işlerini yapmaya yetkili olması, onun, aynı zamanda Kilise'nin de başı olmasının bir gereğidir. Sıradan bir papaza tanınan yetkinin Kilise'nin başına, en büyük çobana(pastor) tanınmaması elbette düşünülemez. Bu nedenle Hobbes göre Hıristiyan egemenler; vaaz verme, vaftiz etme, Aşa-i Rabbanî ayinini yönetme, tapınakları ve papazları Tanrı'nın hizmetine takdis etme de dâhil tüm papazlık işlerini yapmaya ve bu işleri yapan papazları atamaya yetkilidirler¹¹⁴.

dd. Aferez yetkisi krallara karşı uygulanmaz:

Hobbes, cismani egemenin aynı zamanda Kilise'nin başı olduğunu, bunun doğal sonucu olarak, Papa'nın yetkisinin ikincil olduğunu bu nedenle Papa'nın cismani egemene bağlı olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Kilise'nin "aferez" yetkisi bu iddiayı anlamsız kılmaktadır. Kilise-devlet ilişkilerinde krallara karşı defalarca kullanılan bu yetkinin, Hobbes'un devlet felsefesi ile örtüşmediğini ve Leviathan'ın ruhuna aykırı olduğunu söylemek zor değildir. Bir taraftan Papa'nın cismani egemene tabi olduğunu söylemek diğer taraftan, cismani egemeni etkisiz hâle getirecek böyle bir silahı Papa'nın eline vermek zaten büyük bir çelişki olurdu. Nitekim böyle bir çelişkiye düşmek istemeyen Hobbes Kilise'nin "aferez" yetkisini de masaya yatırdı.

Kutsal metinlerden hareket eden Hobbes, bu kapsamdaki bir aferez yetkisinin, Mesih'in Kilise havarileri ve babalarına verdiği yetkiyi aştığını ve bu yetkinin krallara karşı uygulanamayacağını ileri sürmüştür. Hobbes'a göre bu sadece kutsal metinlerin değil, doğal hukukun da bir gereğidir. Çünkü aferez edilen kişiyle birlikte olunmaması ve onunla yemek yenilmemesini içeren bir öğüt olan aferez hükmü; tebaanın, talep edildiğinde egemenlerinin yanında ve huzurunda olmasını emreden doğa yasasına açıkça aykırıdır¹¹⁵.

d) Kilisenin siyasi, sosyal ve ekonomik gücü azaltılmalıdır:

Adına Leviathan dediği devlet modelinde Hobbes, her şeyin egemen tarafından kontrol edilmesini ister. Bunun için iki şey gereklidir: (1) Devleti

¹¹⁴ Bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, s.360, 362.

¹¹⁵ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.341,342.

güçlendirmek, (2) onun dışında her şeyi zayıflatmak. Hobbes bu düşüncesini Leviathan'ın 29. Bölümünde açıkça dile getirir. Devleti zayıflatan ve çökmesine yol açan şeyleri saydığı bu bölümde, devlet içindeki güçlü her yapının varlığını bir hastalığa benzetir. Bu nedenle zengin insanları, varlıklı aileleri, güçlü bir uyruğun popülaritesini, tekelleri ve bir kentin aşırı büyümesini devlet için sakıncalı görür. Ona göre bir devlette hiç bir şey, Güneşin karşısındaki yıldızlardan daha fazla parlamamalıdır¹¹⁶. Oysa onun yaşadığı dönemde Kilise; dinî, siyasi, sosyal ve ekonomik gücüyle neredeye ikinci bir Güneştir. Bu nedenle Hobbes tanık olduğu kanlı İç Savaşın sorumlusu olarak gördüğü bu Güneşin ışığını zayıflatmak için ne gerekiyorsa yapar.

Önce, mevta Roma İmparatorluğunun mezarı üzerinde tacı ile birlikte oturan hortlağa benzettiği Papalığın¹¹⁷ evrensellik iddiasını reddeder. Sonra, Papa VIII. Boniface tarafından 1302 yılında ileri sürülen, ruhani kılıcın dünyevi olandan üstün olduğu¹¹⁸ tezine karşı çıkar ve Hıristiyan bir kralın aynı zamanda Kilisenin de başı olduğunu söyler. Nihayet Kilisenin gücünü borçlu olduğu birçok dinî konuyu ve kurumu ele alır ve bunları ya dünyevi egemenin egemenlik hakkına zarar vermeyecek şekilde yeniden yorumlar ya da dinî temeli olmadığı gerekçesiyle reddeder.

Görüldüğü üzere Hobbes'un devletinde Kilise ülkeyi aydınlatacak kadar büyük bir yıldız değildir. Her ne kadar diğer yıldızlardan daha parlak olsa da Güneşe benzeyen Leviathan'nın karşısında parlaklığını yitiren bir yıldızdır.

e) Dinin siyasi, sosyal ve ekonomik alandaki etkinliği azaltılmalıdır:

Hobbes'a göre, Hıristiyan devletlerde ortaya çıkan iç savaşların en büyük nedeni, bir kişinin, buyrukları birbirine aykırı olduğu durumlarda Tanrı'ya ve insana aynı anda itaat etmesinin imkânsızlığıdır. Bu nedenle Tanrı buyruğu ile insan buyruğu arasındaki çelişkinin giderilmesi gerekir. Yaşadığı dönemde dinin toplumsal hayat içindeki rolünü iyi gören Hobbes,

¹¹⁶ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.122.

¹¹⁷ HOBBS, Thomas: Leviathan, s.463.

¹¹⁸ KOPEL, David B.: "The Catholic Second Amendment", Hamline Law Review, Volume:29, Number:3, 2006, s. 528. Makaleye (http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1027&context=david_kopel_erişim_01.03.2011) internet adresinden ulaşılabilir.

dindar insanların devlete itaat etmesi için “kutsal kitaplar ancak cismani egemen tarafından yasa hâline getirilebilir” diyerek sorunun çözülemeyeceğini biliyordu. Bu nedenle, Tanrı’nın emirleri ile cismani egemenin emirleri arasında kalan bir Hıristiyan’ın cismani egemene itaat etmesini sağlamak için onlara şu soruyu sordu:

Vahye muhatap olan peygamberlerin inandığı kişi Tanrı’nın kendisiydi. İsa ile konuşmuş olanların inandığı kişi ise bizatihi Kurtarıcımızdı. Peki, ne Tanrı’nın ne de Kurtarıcımızın asla konuşmamış olduğu, yani özel vahye muhatap olmamış insanlar kime neden inanacaktı?¹¹⁹

Hobbes bu soruyu şöyle cevaplamıştır: Ortaya çıkmış birçok sahte peygamber olduğuna göre, özel vahye muhatap olmamış insanlar ancak en yüksek çobana inanabilirler¹²⁰. Hobbes’a göre en yüksek çoban kendi hâkimiyeti altındaki topraklarda Kilise’nin de başı olan Hıristiyan cismani egemenden başkası değildir¹²¹. O hâlde bir Hıristiyanın Tanrı’nın emirleri ile cismani egemenin emirleri arasında kalması mümkün değildir. Çünkü Tanrı’nın emirleri ancak cismani egemen tarafından yasa hâline getirildiğinde bağlayıcıdır. Dolayısıyla cismani egemen tarafından yasa hâline getirilmeyen hiçbir kural Hıristiyanlar için bağlayıcı değildir. Bu kurallar olsa olsa tavsiye niteliğindedir. Kurtuluşa ermek için bu kurallara uymak zorunlu değildir. Kutsal Kitabın kurtuluş için gerekli gördüğü tek akide vardır o da “İsa’nın Mesih olduğuna inanmaktır.” Yani, İsa’nın Mesih olduğuna inanmak ebedi hayatın elde edilmesi ve kurtuluşa ulaşılması için gerekli ve yeterli tek şarttır¹²².

Dini, Mesih’e imana indirgeyen ve Hıristiyanlığın diğer kurallarını önemsiz hâle getiren bu anlayış, dinin günlük hayattan uzaklaştırılmasının gerekçesini ve yolunu göstermektedir.

¹¹⁹ Bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, s. 392.

¹²⁰ Bkz. HOBBS, Thomas: Leviathan, s. 392-393.

¹²¹ HOBBS, Thomas: Leviathan, s. 366, 393.

¹²² Leviathan’ın 43. Bölümü sadece bu konuya ayrılmıştır. Hobbes’un ifadesi ile “Hıristiyan devletlerde en sık rastlanan nifak ve iç savaş nedeni... birbiri ile çelişen emirlerin varlığı hâlinde Tanrı’ya ve cismani egemene aynı anda itaat etmenin zorluğudur...” Bkz.HOBBS, Thomas: Leviathan, s. 390-402.

VIII.SONUÇ

Thomas Hobbes, devlet felsefesini oluştururken, yaşadığı dönemin bilimsel anlayışından ve özellikle de geometriden çok fazla etkilenmiştir. Fiziksel dünyayı salt mekanik bir sistem olarak gören, güvenilir bilgiye ölçü ve sayıyla ulaşılacağına inanan, ölçülemeyen ve sayılamayan doğüstü iddialara şüpheyle bakan ve her şeyin geometrik bir kesinlikle açıklanmasının mümkün olduğunu düşünen bu anlayış, Hobbes tarafından olduğu gibi benimsenmiş ve oluşturduğu sistemin merkezine yerleştirilmiştir. Böylece, dine ve metafizik değerlere hiçbir şekilde başvurmayan bir sistem geliştirmiştir¹²³.

Thomas Hobbes'un devlet felsefesini en çok etkileyen olay, ömrünün 11 yılını ülkesinden uzakta geçirmesine neden olan, İngiliz toplumunu idari, siyasi ve dinî bakımdan kamplara bölen ve binlerce kişinin ölümüyle sonuçlanan İngiliz İç Savaşı'dır. Hobbes, herkesin herkesle savaş hâlinde olduğu "doğa durumuna" benzettiği bu savaşın en önemli nedeni olarak din ve din sınıfını görüyordu. Dolayısıyla dinin ve din sınıfının devlet tarafından kontrol edilmesi gerektiğine inanıyordu. Hayalini kurduğu düzeni gerçekleştirmek için işe egemenliğe Tanrı dışında bir kaynak bulmaya çalışmakla başladı. Geliştirdiği "doğa durumu" ve "sosyal sözleşme" teorisiyle egemenliğin Tanrı tarafından değil insanlar tarafından sözleşmeyle verildiğini ileri sürdü. Böylece Tanrı'yla bağlantısı kesilmiş, soyut, yapay bir devlet modeli oluşturdu¹²⁴. Daha sonra ruhani egemenlik iddiasını ele aldı. Dinî metinlerden çeşitli deliller göstererek, zaten sözleşmeye dayanmayan ruhani egemenlik iddiasının dinî temelden de yoksun olduğunu söyledi. Nihayet papalığın evrensellik iddiasına itiraz etti ve Kilisenin gücünü borçlu olduğu birçok dinî konuyu ve kurumu ya dünyevi egemenin egemenlik hakkına zarar vermeyecek şekilde yeniden yorumladı ya da dinî temeli olmadığı gerekçesiyle reddetti.

Yaşadığı dönemde dinin toplumsal hayat içindeki rolünü iyi gören Hobbes, egemenliğin Tanrı tarafından değil insanlar tarafından sözleşmeyle verildiğini söyleyerek, ruhani egemenlik iddiasını reddederek ve din sınıfının siyasi, sosyal ve ekonomik etkinliğini azaltarak sorunun çözülemeyeceğini

¹²³ AĞAOĞULLAR, Mehmet Ali-AKAL, Cemal Bâli-KÖKER, Levent: Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.172.

¹²⁴ AKAL, Cemal Bâli: a.g.e., s. 97.

biliyordu. Ona göre, sorun sadece egemenliğin kaynağı ve din sınıfıyla ilgili değildi. Bizatihi dinin kendisi de sorundu. Tanrı'nın emirlerinden oluşan dinin varlığı bir başka ikiliğe yol açmaktaydı. Çünkü insan bir taraftan vatandaş olarak siyasal bedenin üyesiyken, diğer taraftan bir "inanın" olarak (örneğin Hıristiyan olarak) ruhani bedenin üyesidir¹²⁵. Bu da onun Tanrı'nın emirleriyle cismani egemenin emirleri arasında sıkışıp kalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle Hobbes, Tanrı'nın emirleri ile cismani egemenin emirleri arasında kalan bir Hıristiyan'ın cismani egemene itaat etmesini sağlayacak bir çözüm arayışına girişti. Çözümü yine Hıristiyanlığın kutsal metinlerinde buldu. Hıristiyanlığın sosyal ve siyasal hayattaki rolünü minimize eden bu çözüme göre, "kurtuluş için İsa'nın Mesih olduğuna inanmak" yeterliydi. Dini, Mesih'e imana indirgeyen ve Hıristiyanlığın diğer kurallarını önemsiz hâle getiren bu çözüm, din-devlet ilişkilerinde yeni bir anlayışa işaret etmekteydi. "Adı var kendi yok" deyişiyle ifade edebileceğimiz içi boşaltılmış bir Hıristiyanlık öneren bu anlayış, günümüz seküler toplumuna göz kırpmaktaydı ve dinin günlük hayattan uzaklaştırılmasıyla din ve devlet arasındaki kadim mücadeleyi sonlandırmayı amaçlamaktaydı.

Hobbes'un din-devlet ilişkileri konusunda ileri sürdüğü bu düşüncelerden hareketle, elbette onun bugünkü anlamda bir laik devlet hayali kurduğu söylenemez. Leviathan isimli eserinin kapağında yer alan gravürde, kralın sağ elinde kılıç, sol elinde piskoposluk asası taşır şekilde tasvir edilmesi bile tek başını onun hayalini kurduğu devletin bugünkü anlamda bir laik devlet olmadığını göstermektedir. Ancak bugünkü laik devlet Hobbes'un Tevrat'taki bir canavardan esinlenerek adını koyduğu Leviathan isimli eserine çok şey borçludur. Çünkü Hobbes, egemenliğin kaynağının Tanrı değil sözleşme olduğunu ileri sürdüğü, ruhani iktidar iddiasını reddederek Kiliseyi dünyevi egemenin otoritesi altına yerleştirdiği ve kurtuluş için İsa'nın Mesih olduğuna inanmanın yeterli olduğunu söyleyerek Hıristiyanlığın diğer kurallarını önemsiz hâle getirdiği Leviathan isimli eseriyle, laik devletin sütunlarının yükseleceği zeminin oluşmasında önemli bir katkı sunmuştur.

¹²⁵ AĞAOĞULLAR, Mehmet Ali-AKAL, Cemal Bâli-KÖKER, Levent: a.g.e., s.245.

KAYNAKÇA**Kitaplar**

- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali - AKAL, Cemal Bâli - KÖKER, Levent: Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.
- AKAL, Cemal Bâli: İktidarın Üç Yüzü, 6. Baskı, Dost Kitabevi, Ankara, 2013.
- AUBREY, John: Brief Lives, Edited By Andrew CLARK, Clarendon Press, Oxford, 1898.
- BARCLAY, William: The Lord's Supper, Westminster John Knox Press, London, 2001.
- BODIN, Jean: Six Books of the Commonwealth, Abridged and Translated by M.J. TOOLEY, Blackwell, Oxford, 1967.
- BOYER, Carl B.-MERZBACH, Uta C.: A History of Mathematics, Third Edition, Foreword by Isaac Asimov, John Wiley&Sons Inc., New Jersey, 2011.
- CAJORI, Florian: A History of Mathematics, Chelsea Publishing Company, 5th Edition, New York, 1991.
- CURLEY, Edwin: "Introduction", Thomas Hobbes, Leviathan, With Selected Variants From the Latin Edition of 1668, Edit With Introduction and Notes by Edwin CURLEY, içinde (VIII-XLVII), Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1994.
- GASKIN, J.C.A.: "Introduction", Thomas HOBBS, The Elements of Law, (Human Nature and De Corpore Politico), Edited with an Introduction and Notes by J.C.A. GASKIN, içinde (XI-XLII), Oxford University Press, 2008.
- GERT, Bernard: "Introduction", Thomas HOBBS, Man and Citizen(De Homine and De Cive), Edited with an Introduction by Bernard GERT, içinde (3-32), Hackett Publishing Company Inc., Indianapolis, 1991.
- HIRST, Derek: England in Conflict, 1603-1660, Kindom,Community, Commonwealth, Bloomsbury Academic, London, 1999.

- HOBBS, Thomas: Behemoth or Long Parliament, Edited by Ferdinand Tönnies, with an Introduction by Stephen Holmes, University of Chicago Press, Chicago, 1990.
- HOBBS, Thomas: De Cive(The Citizen), Man and Citizen (De Homine and De Cive), Edited by Bernard GERT, içinde (87-388), Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1991.
- HOBBS, Thomas: De Corpore Politico, The Elements of Law (Human Nature and De Corpore Politico), Edit with an Introduction and Notes by J.C.A. GASKIN, içinde (183-228), Oxford University Press, Oxford, 2008.
- HOBBS, Thomas: De Homine(On Man), Man and Citizen (De Homine and De Cive), Edited by Bernard GERT, içinde (33-85), Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1991.
- HOBBS, Thomas: Human Nature, The Elements of Law (Human Nature and De Corpore Politico), Edit with an Introduction and Notes by J.C.A. GASKIN, içinde (21-108), Oxford University Press, Oxford, 2008.
- HOBBS, Thomas: Leviathan, Çeviren Semih LİM, Yedinci Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- HOBBS, Thomas: Leviathan, Edited with an Introduction and Notes by J.C.A. GASKIN, Oxford University Press, Oxford, 2008.
- HOBBS, Thomas: Six Lessons to the Professors of the Mathematics, The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury, Edited by William MOLESWORTH, Volume:VII, içinde (181-356), Longman, Brown, Green and Longmans, London, 1845.
- HOBBS, Thomas: The Verse Life Thomas Hobbes, The Elements of Law (Human Nature and De Corpore Politico), Edit with an Introduction and Notes by J.C.A. GASKIN, içinde (254-264), Oxford University Press, Oxford, 2008.
- KING, Preston: The Ideology of Order, A Comparative Analysis of Jean Bodin and Thomas Hobbes, Frank Cass, London, 1999.
- MACHİAVELLİ, Niccoló: Hükümdar, Çeviren: Sebahatin BAĞDATLI, Der Yayınları, İstanbul, 1999.

- MARTINICH, A.P.: Hobbes: A Biography, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- MINTZ, Samuel I.: The Hunting of Leviathan, Cambridge University Press, Cambridge, 1969.
- MORRILL, John: “The Causes and Course of the British Civil Wars”, The Cambridge Companion to Writing of the English Revolution, Edited by N. H. KEEBLE, içinde (13-31), Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- ROGOW, Arnold A.: Thomas Hobbes(Radical in the Service of Reaction), W.W. Norton, New York, 1986.
- SKINNER, Quentin: Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- JOHNSTON, David: The Rhetoric of Leviathan, Princeton University Press, Princeton, 1989.
- SMITH, Thomas: Euclid, His Life and System, Charles Scribner’s Sons, New York, 1902.
- SOMMERVILLE, Johann P.: Thomas Hobbes: Political Ideas in Historical Context, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1992, s.119-127.
- STEINBERG, Jules: The Obsession of Thomas Hobbes: The English War in Hobbes’ Political Philosophy, Peter Lang Pub Inc., New York, 1988.
- TUCK, Richard: Hobbes: A Very Short Introduction, Oxford University Press, Oxford, 1989.
- WILLIAMS, Howard: Kant’s Critique of Hobbes(Sovereignty and Cosmopolitanism), University of Wales Press, Cardiff, 2003.

Makaleler

- BIRD, Alexander: “Squaring the Circle:Hobbes on Philosophy and Geometry”, Journal of the History of Ideas, Volume:57, No:2, 1996, s. 217-231
- CARTER, Alan: “The Method in Hobbes’ Madness”, Hobbes Studies, Vol:XII, 1999, s. 72-89.

- DAWSON, Doyné: “The Origins of War: Biological and Anthropological Theories”, *History and Theory*, Volume:35, No:1, 1996, s.1-28.
- GRANT, Hardy: “Geometry and Politics: Mathematics in the Thought of Thomas Hobbes”, *Mathematics Magazine*, Volume:63, No:3, 1990, s. 147-154.
- KOPEL, David B.: “The Catholic Second Amendment”, *Hamline Law Review*, Volume:29, Number:3, 2006, s.519-565.
- LUND, William R.: “Tragedy and Education in the State of Nature:Hobbes on Time and the Will”, *Journal of the History of Ideas*, Volume:48, No:3, 1987, s. 393-410.
- MACGILLIVRAY, Royce: “Thomas Hobbes’s History of the English Civil War A Study of Behemoth”, *Journal of the History of Ideas*, Volume:31, No:2, 1970, s.179-198.
- NAUTA, Lodi: “Hobbes on Religion and the Church between the Elements of Law and Leviathan:A Dramatic Change of Direction?”, *Journal of the History of Idea*, Volume:63, Number:4, 2002, s. 577-598.
- NAUTA, Lodi: “Hobbes the Pessimist”, *British Journal for the History of Philosophy*, Volume: 10/, Issue:1, 2002, s.31-54.
- NEGRETTO, Gabriel L.: “Hobbes’ Leviathan. The Irresistible Power of A Mortal God”, *Analisi e Diritto Ricerche di Giurisprudenza*, 2001, s. 179-191.
- RANDALL, John Herman: “The Development of Scientific Method in the School of Padua”, *Journal of the History of Ideas*, Volume:1, No:2, 1940, s. 177-206.
- SACKSTEDER, William: “Three Diverse Sciences in Hobbes: First Philosophy, Geometry, and Physics”, *Review of Metaphysics*, 45/4, 1992, s.739-772.

İnternet Kaynakları

(<http://www.archive.org/stream/behemothorlongp00hobbgoog#page/n218/mode/2up/search/sedition>, erişim 16.05.2013).

(http://www.archive.org/stream/euclidhislifean00smitgoog/euclidhislifean00smitgoog_djvu.txt, erişim 03.05.2013).

(<http://www.archive.org/stream/englishworkstho06hobbgoog#page/n5/mode/2up>, erişim 12.05.2013).

(<http://www.kutsalkitap.com/kkitap/>?, erişim 03.04.2013).

